

ВЕЛИКИЙ НАУКОВИЙ ПРОЕКТ

Олег ОДНОРОЖЕНКО

ДЕ, КОЛИ І ЧОМУ ВИНИКЛИ ГЕРБИ?

ВСТУП ДО ВІЗАНТІЙСЬКОЇ
ГЕРАЛЬДИКИ X-XII СТ.

Харків
«ФОЛІО»
2022

Передмова

Походження геральдики — одного з найбільш яскравих феноменів європейського Середньовіччя — було й досі залишається однією з засадничих проблем гербознавчих студій. Практично всі узагальнювальні роботи з геральдики так чи інакше зачіпали це питання. Поруч із доволі екзотичними версіями, що їх висували вчені-ерудити ще з часів Середньовіччя, загально визнаною поступово стала концепція про появу гербів у латинській Європі, «десь між Рейном і Луарою», у другій чверті XII ст.¹

Те, що цю теорію постульовано практично в усіх сучасних історико-геральдичних дослідженнях, має цілком раціональне підґрунтя. Адже саме в Західній Європі пізньосередньочної та ранньомодерної доби представлено найяскравіші форми геральдики. Звідти ж походять найбільш численні й мистецьки довершені геральдичні пам'ятки. Саме там герби набули важливого значення у сфері візуальної комунікації та соціальної ідентифікації, витіснивши інші подібні системи на марґінес або пристосувавши їх до тих-таки геральдичних практик. Тож природно, що їхні витоки шукали саме в тих краях, де вони й у пізніші часи вирізнялися найбільш довершеними формами.

Існування ж гербів на окраїнах цього простору з центром у Західній Європі трактовано зазвичай як річ випадкову й похідну щодо геральдичної традиції Окциденту. Того, що герби побутували в пізньосередньовічній Візантії, Руській землі, Кілікійській Вірменії та на Балканах або зовсім не зауважувано, або згадувано ці факти принагідно — на тлі картини магістрального розвитку геральдики на Заході.

Таку неуважність до геральдичної спадщини країн християнського Сходу можна пояснити цілим комплексом причин — як загальних, так і суто специфічних. Передусім декларовано нечисленність і неопрацьованість таких пам'яток, надто ж порівняно з імпонуючими геральдичними комплексами країн Західної Європи. XIII—XIV ст. — найважливіший для розвитку геральдики на Заході період — для країн східного християнства видався найбільш драматичним: інвазія османів

у Малій Азії та на Балканах і монголів у Східній Європі призвели до за-непаду місцевих християнських держав, а разом — і їхньої культурної традиції. Якщо на Заході пізні Середньовіччя було часом нерівномірного, але таки доволі динамічного, розвитку, то у східній частині європейської цивілізації — добою відчайдушної боротьби за виживання. У цих екстремальних умовах не лише втрачалися перспективи для розвитку, але й відбувалося масштабне нищення спадщини попередніх століть.

Те, що з неї вціліло на руїнах Візантії, Русі, Болгарії, Сербії та Вірменії, — навіть не фрагменти мозаїки, а радше непевні спогади про неї. Знаковим комплексам, у т. ч. й геральдичним, пощастило тут не більше, ніж іншим пам'яткам культури. Та навіть тієї мізерної їх частини, що збереглася донині, цілком вистачає, щоб по-новому глянути на розвиток геральдики у країнах християнського Сходу. Сьогодні матеріал для цього дають уже тисячі пам'яток, і їх стає відомо дедалі більше — передусім завдяки все новим і новим археологічним знахідкам.

Більшість із цих пам'яток, щоправда, досі досліджувано зазвичай відособлено від інших джерельних комплексів або й узагалі — поза контекстом геральдичних студій (як-от величезний масив візантійських печаток). Між тим, уведений у науковий обіг цілий пласт нових джерел потребує, ясна річ, саме комплексного та всебічного осмислення й опрацювання. Розрізнений огляд зображень на щитах чи їхніх описів у літературних творах, без співставлення з іншими подібними пам'ятками та їх належної атрибуції, міг хіба що додати чергову позицію до довгого переліку зразків, що попри їхню виразну подібність до гербів так і залишалися в категорії «догеральдичних курйозів».

Поглянути на ці пам'ятки під іншим кутом зору заважала не лише їхню дисперсність, але й безпідставне намагання розглядати ранні геральдичні системи Візантії, Русі чи Балкан виключно крізь призму стереотипу, що геральдика почала розвиватися на Заході — з усіма похідними хронологічними, типологічними й іншими обмеженнями. Так, якщо певна пам'ятка мала цілком геральдичний вигляд, але походила, скажімо, з комнінівської Візантії, то її неодмінно трактовано або як догеральдичний витвір (якщо її датовано кінцем XI — початком XII ст.), або як приклад ранніх впливів латинської геральдики на візантійську (якщо походила з другої половини XII ст.).

Тим часом доступний сьогодні джерельний матеріал уже давно виходить поза всілякі старі усталені схеми. І річ навіть не в тім, що пам'яток, де зображено щити з відповідними фігурами на них із Імперії роме-

їв і Руської землі XI—XII ст. відомо значно більше (попри катастрофічний стан збереження джерел), ніж із тогочасного Заходу. Важливо, що більшість із них тією чи іншою мірою атрибутовано, тож немає жодних перепон для з'ясування закономірностей уживання тих чи інших сюжетів на ромейських чи руських щитах².

Відтак, після такого цілісного аналізу, постає кардинально інша картина виникнення геральдики. І не лише її, але й супутніх аспектів — змістового наповнення ранніх гербів і їхньої типології, походження геральдичних кольорів і відповідної термінології, соціально-ідентифікаційної функції гербів і т. ін. Виявляється, що певна неподібність між геральдичними комплексами Сходу та Заходу Європи, зауважувана для XIII—XV ст., мала своє коріння та соціально обумовлені підстави в обставинах попереднього часу — початкового розвитку геральдичних систем.

Попри ці особливості геральдичних комплексів на Заході та Сході, не можна не зауважити й виразних паралелей між ними — в їхній іконографії та функціональному призначенні. Та якщо в латинській частині Європи основні етапи розвитку геральдики простежуються більш-менш послідовно, то щодо країн східного християнства ця картина донедавна мала вкрай розпливчастий вигляд. Уведені в науковий обіг протягом останнього часу геральдичні пам'ятки Орієнту доби пізнього Середньовіччя, попри деяку специфіку, засвідчують їхню безсумнівну подібність до західного герботворення. Відомі з XIV—XV ст. геральдичні знаки Візантії, Русі, Сербії, Боснії, Болгарії, Валахії, Молдавії, Кілікійської Вірменії та Грузії є органічною частиною загальноєвропейської геральдики — попри їхню позірну нечисленність і певну архаїчність.

Ця архаїчність геральдичної традиції Орієнту в XIV—XV ст. простежується в таких рисах: тривале (до XV ст.) уживання старожитніх мигдалеподібних щитів, що були притаманні західному герботворенню XII—XIII ст.; лаконічність геральдичних сюжетів — у той час, як на Заході вже відбувалося поступове ускладнення змісту гербів; доволі обмежена номенклатура фігур у гербах; нечисленність пам'яток із позащитовими елементами повного герба. Одне слово, на пізньосередньовічному Сході геральдика зберігає ту простоту форм, що була притаманна ранньому етапові її розвитку на Заході — у XII—XIII ст.

Уже сам цей факт, здавалося б, мав би заохотити до пошуків причин, чому ж на Сході Європи збереглися оті перелічені архаїчні геральдичні форми. Щоб дотривати до XIV—XV ст., коли на Заході ці форми вже цілком зникають, вони, очевидно, мали би скластися задовго доти. Поодинокі ж давніші пам'ятки із християнського Сходу,

що вряди-годи потрапляли в поле зору дослідників, недвозначно указували, що ці форми там існували вже у XII—XIII ст. Необхідно дати відповіді на запитання, що неминуче виринають: постали ці ранньогеральдичні пам'ятки під впливом Заходу чи розвинулися на місцевому ґрунті? Із якого часу можна простежити їхнє існування? Чи становили вони певну систему, подібну до західної геральдики? Іншими словами — відколи зображення щитів на християнському Сході, й передусім у Візантії, набувають геральдичного характеру? У чому були подібні й чим різнилися знакові системи ромейського Сходу та латинського Заходу? На ці й інші запитання, тісно пов'язані з проблемою походження геральдики, зроблено спробу дати відповіді в цій книжці.

Її поява не була б можливою без дієвої та невпинної підтримки Олексія Шереметьєва, зусиллями якого постало одне з найбільших зібрань візантійських молівдовулів, що нині зберігається в Музеї Шереметьєвих у Києві. Опрацювання цих пам'яток дало змогу з'ясувати низку складних питань щодо ранньої візантійської геральдики. Важливою для написання цієї праці була й можливість користуватися бібліотекою Музею з її пребагатим зібранням книжок із геральдики, сфрагістики, мистецтвознавства та історії Візантії. Серед них немало й таких, що становлять справжню бібліографічну рідкість.

Щирі слова вдячності належаться колегам, які погодились ознайомитися з найпершим варіантом цієї праці, — Леонтієві Войтовичу, Мирославі Волощуку, Георгію Папакіну, Зенону Пеху, Марчину Глебьонку, Ігореві Тесленку, Віталієві Перкуну, Наталі Старченко, Вірі Ченцовій, Андрієві Клосу, Юрію Нетребі, Дмитрові Гордієнку, Володимирові Поліщуку. Їхні численні зауваження та спостереження, що не раз переростали у тривалі обговорення й дискусії, змусили автора розширити аргументацію та звернути увагу на ціле коло супутніх проблем, без осмислення яких ця робота не набула б цілісності й завершеності.

Вирішення всіх технічних моментів, пов'язаних із підготовкою цього видання, добір і опрацювання ілюстрацій, складання бібліографічного списку й покажчиків, пошук відповідної літератури та безліч інших завдань узяв на себе Богдан Косовський, чій організованість і пунктуальність суттєво полегшили авторові роботу.

Окремо слід відзначити зусилля Богдана Завітія, який узявся відредагувати цю книжку. Його кропітка робота з текстом, уточнення формулювань і намагання згладити стилістичні кострубатості значно поліпшили остаточний варіант цього дослідження.

Врешті — щирі слова вдячності Ігорю Мосійчуку, засновнику і керівнику «Фундації князів Вишневецьких», за постійне сприяння в підготовці книги. А також — видавництву «Фоліо» та його директору Олександру Красовицькому, які взяли на себе важку працю з підготовки до друку та видання нашого історико-геральдичного дослідження.

Тепер настала пора представити його на суд Читача.

25 квітня 2020 року

Краків

I. Manifestum non eget probatione?

Знакову систему універсальної християнської держави Середньовіччя — Імперії ромеїв («Imperium Romanum», «Βασιλεία τῶν Ῥωμαίων», «Ῥωμανία», «Imperium Byzantinum») — не можна віднести до занедбаних наукових ділянок. Вона має доволі давню й солідну історіографію³, із фундаментальними роботами включно⁴. Це і зрозуміло, адже головні знаки пізньої Візантії — двоголовий орел і тетравасиліон (хрест у супроводі чотирьох кресал) — лягли в основу державних гербів низки сучасних країн, історична пам'ять яких апелює до візантійської традиції (Сербія⁵, Чорногорія⁶, Албанія⁷). Ще помітнішим цей вплив був у геральдиці державних утворень пізнього Середньовіччя та раннього Нового часу (Руське королівство⁸, Священна Римська імперія⁹, Трапезундська імперія¹⁰, Болгарське царство¹¹, Боснійське королівство¹², Угро-Влахійське господарство¹³, Велике князівство Тверське¹⁴, Князівство Феодоро¹⁵, Велике князівство Московське¹⁶ та ін.).

Цей виразний вплив на герботворення держав, що існували за часів Візантії або наслідували її традиції й у яких двоголовий орел і тетравасиліон уживано як повноцінні герби¹⁷, однак не розвіював сумнівів щодо геральдичності цих знаків у самій Імперії ромеїв. Дотепер тривають дискусії щодо самого факту існування гербів у Візантії. У давнішій історіографії з цього приводу висловлювалися здебільшого негативно¹⁸.

Майкл Маклаган, приміром, заперечував можливість існування у Візантії гербів, на тій підставі, що «двоголового орла і хрест із огнивами не вживали на печатках, монетах і надмогильних плитах, а також — на одязі та щитах імператорських стражників, як це було прийнято на Заході в пізньому Середньовіччі»¹⁹.

Своєю чергою Ніколай Ліхачов наполягав, що «Візантія... не знала державної печатки і на печатках імператорів не вміщувала геральдичного двоголового орла», а відповідно — «з Візантії не можна було запозичити те, чого вона не мала»²⁰, тобто — гербів і гербових державних печаток. Заперечувано існування гербів в Імперії ромеїв також і в давнішій українській історіографії²¹.

Автори деяких досліджень обережно визнають можливість існування гербів у пізньовізантійський період²². При цьому відповіді на питання — які саме з імперських знаків визнавати гербами, а яким у цьому праві відмовити — можуть дещо різнитися. Приміром, Александр Соловйов уважав, що «двоголовий орел, як імператорська емблема, як інсигнія деспотів, ніколи не був стійким гербом Візантії», натомість державно-династичним гербом Палеологів визнавав тетравасиліон²³. Водночас наполягав, що в епоху Комнінів, тобто в XI—XII ст., — «Візантія ще не знала гербів»²⁴. Ціла низка дослідників заперечували не лише геральдичний характер ромейського двоголового орла²⁵, але й уживання його як імператорського знаку²⁶.



Іл. 1—2: Візантійський герб на сторінках «Armorial Wijnbergen» та «Armorial Le Breton» XIII ст.

У західноєвропейських гербовниках XIII—XV ст. двоголовий орел і тетравасиліон фігурують як герби — з відповідним забарвленням і в щитах, іноді навіть із позаштитовими елементами. Так,

у Війнбергенському гербовнику («Armorial Wijnbergen»), який було створено в 1270—1285 рр., герб «le roi de Pariologue» (останній у п'ятому ряду) є таким: у червоному готичному щиті золотий хрест у супроводі чотирьох золотих кресал²⁷. У Гербовнику Ле Бретон («Armorial Le Breton») XIII—XV ст. зображено той самий герб під золотою короною (третій у першому ряду)²⁸.

Гербовник герольда Вермандуа («Armorial du Hérault Vermandois») 1280—1300 рр. подає блазон «Le roy de pos de Romeines»: на червоному полі золотий двоголовий орел («de gueules a l'aigle d'or a u testes») ²⁹. У фламандському гербовнику «Codex Bergshammар» 30-х рр. XV ст. герб «Constantenoble» — золотий тетравасиліон у червоному півкруглому щиті, над яким розташовано шолом із червоно-срібним наметом під золотою короною, в нашоломнику — циліндр із тетравасиліоном під золотими павичевими перами³⁰. У португальському Гербовнику головного герольда («Livro do Armeiro-Mor») 1509 р. герб «Rey de Palialogres» подібний, але без нашоломника³¹.



Іл. 3—4: Візантійський герб у «Codex Bergshammар» XV ст.
та «Livro do Armeiro-Mor» початку XVI ст.

Ці та інші приклади зображень і блазонів із західноєвропейських гербовників здебільшого трактовано лише як геральдичне осмислення ромейських знаків, що в самій Візантії начебто як герби або не функціонували взагалі або з'явилися перед самим занепадом імперії. У протилежному переконалися не важко, адже із XIII—XIV ст. походять питомо ромейські пам'ятки з цілком геральдичними зображеннями імперських гербів.

Так, на золотій фібулі, яку 1294 р. Філіпові I князеві Таранто (1294—1332) подарувала Тамара з Ангелів Комнінів із нагоди їхнього шлюбу, в ромбових полях поперемінно зображено герби подружжя: на червоному полі золотий двоголовий орел династії Ангелів Комнінів, тогочасних деспотів Епіру; на блакитному полі золоті лілії обтяжено срібним перев'язом уліво та червоним турнірним коміром — герб тарентської гілки Анжу-Сицилійської династії³².



Іл. 5: Герби Тамари з Ангелів Комнінів і Філіпа I князя Таранто на золотій фібулі 1294 р.



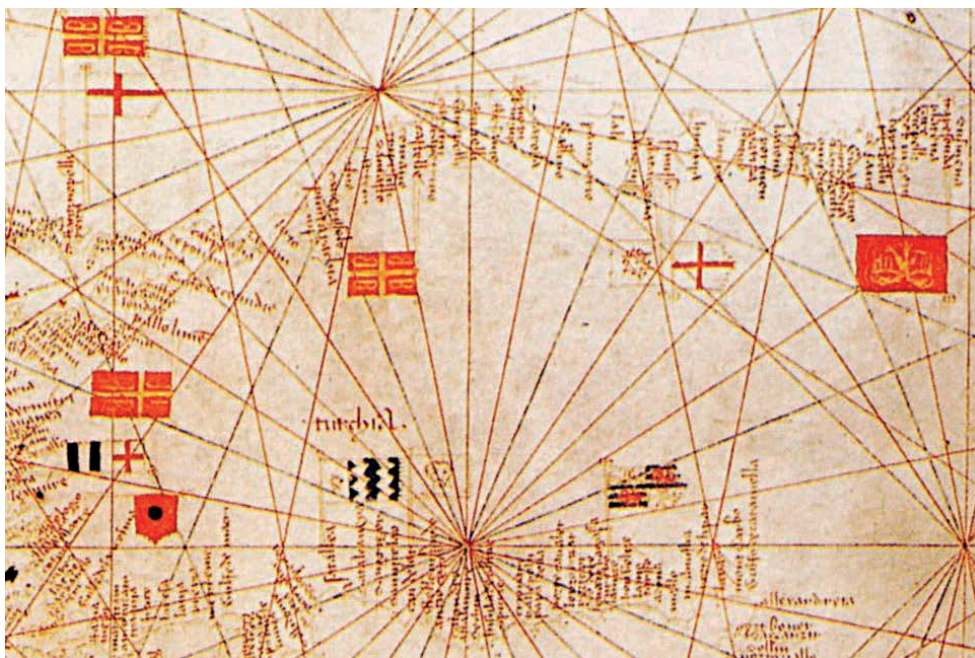
Іл. 6: Візантійський герб на Галатських воротах у Константинополі XIV ст.

На печатці 1391 р. Феодора I Палеолога деспота Мореї (1383—1407), сина імператора Йоана V Палеолога, було зображено повний герб, що складався зі щита, шолома й нашоломника з двоголовим орлом³³.

Із XIV ст. походить плита, вмурована в Галатські ворота в Константинополі, із тетравасиліоном у готичному щиті іспанської геральдичної форми³⁴.

У портоланах, атласах та інших картографічних джерелах XIV—XV ст. стяги Візантії та Трапезундської імперії неодмінно червоної барви³⁵, що цілком корелюється з інформацією про пізньовізантійські герби в гербовниках і наративних джерелах. Зокрема, в «Трактаті про уряди» («Тактикὸν περὶ τῶν ὀφικίων τοῦ Παλατίου Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας») Псевдо-Кодина середини XIV ст. стяг василевса описано так: «σύνηθες βασιλικὸν φλάμουλον ἦτοι τὸν σταυρὸν μετὰ πυρεκβόλων» («звичайний імперський стяг із хрестом і кресалами»)³⁶.

Прикладів уживання двоголового орла і хреста з огнивами у пізньовізантійський період надзвичайно багато, і вони потребують особного опрацювання. Та навіть побіжного огляду достатньо, щоб дійти висновку: ці найпопулярніші у ромейській традиції сюжети, якими ідентифікували імперію, уживано практично весь час паралельно, тож логічно буде припустити, що їм належали відмінні ідентифікаційні ролі.



Іл. 7: Стяги Візантійської та Трапезундської імперій на портолані Гільєма Солері 1380 р.

Використання фігури орла, згодом — двоголового орла, візантійськими імператорами та їхніми найближчими родичами, а також особами, які вживали титули цісаря («καῖσαρ»), деспота («δεσπότης») і севастократора («σεβαστοκράτωρ»)³⁷ свідчить, що цим знаком позначали, власне, приналежність до імператорської родини та найвищого ієрархічного кола, в тій системі, що склалася за Комнінів в XI—XII ст.³⁸, і як це згодом відображено у Псевдо-Кодина в середині XIV ст.³⁹

Уживані на різноманітних носіях, фігури орлів призначалися передусім для розміщення на відповідних інсигніях — стягах, одязі, взутті, суппедіонах тощо⁴⁰. Так, уже Анна Комніна у своїй «Алексіаді» нотує ситуації, коли пурпурове взуття найвиразніше символізує імператорську владу, надівання якого за своїм значенням дорівнювало коронації⁴¹. Надалі пурпурове взуття з зображенням двоголових орлів уживали виключно візантійські василевси⁴², у той час, як особи з іншими вищими титулами, використовували взуття й інші інсигнії влади з відмінним забарвленням.



Іл. 8: Імператор Йоан VI Кантакузин на синоді, мініатюра з «Теологічних трактатів» 1370—1375 рр.⁴³



Іл. 9: Імператор Мануїл II Палеолог з родиною, мініатюра із «Творів Діонісія Ареопігита» 1403—1404 рр.⁴⁴

Так, на взутті цісарів двоголових орлів розміщувано на блакитному полі⁴⁵.

Взуття севастократорів мало бути блакитним із золотими двоголовими орлами в червоних колах, а їхні намети — білими з червоними двоголовими орлами у блакитних колах, кінські попони — блакитними з червоними двоголовими орлами⁴⁶.

Врешті, взуття деспотів було пурпурово-біле з вишитими золотом і перлинами двоголовими орлами⁴⁷.

Таких же барв були їхні знаки на кінських сідлах, натомість похідні намети та кінські попони — білі з червоними двоголовими орлами⁴⁸.

Ця різниця у використанні видозмін двоголового орла в рамках візантійської політичної ієрархії доволі відчутно нагадує варіативність уживання дво- та одноголового орлів на Заході імператорами і королями Риму.

Загалом відмінювання ромейських знаків за допомогою кольорів цілком відповідає геральдичним практикам латинської Європи.

Варто додати, що ідентифікаційна роль барв у Візантії простежується не лише на прикладі знаків.

Скажімо, колір чорнил, якими ставили підписи, також вказував на місце в ієрархії: якщо василевс при засвідченні грамот уживав пурпурові чорнила, то його найближчі родичі — блакитні, а вищі урядники — зелені⁴⁹.

Усе це вказує на зв'язок двоголового орла з особою василевса, його родиною, дальшими родичами та всією династією, а ще ширше — з ідеєю імператорської влади загалом. Цей знак, отже, мав передусім династичне значення. Саме цим і пояснюється те, що його широко використовували не лише імператори ромейів, але й ті правителі, які претендували на династичний зв'язок із ними⁵⁰.

Двоголовий орел відображав ідею самодержавної імператорської влади, тож набув поширення не лише у Візантії, але також у Сербії, Болгарії, Руській землі, Священній Римській імперії тощо⁵¹.

Хрест із кресалами (доти — хрест у супроводі чотирьох кіл, що відомий за різноманітними зображеннями⁵², зокрема на ромейських стягах XI—XII ст.⁵³) пов'язаний, як видається, передусім із територіальним аспектом розуміння Імперії — як держави з центром у Константинополі.

Отож цей знак міг утілювати ідею Імперії як універсальної християнської держави під владою правителів Нового Риму.



Іл. 10—11: Цісар Іван Александр і деспот Константин Деянович з родинами, мініатюри з Четвороевангелія 1355—1356 р.⁵⁴

Невипадково, що саме хрест із певними відмінами було прийнято за герб латинськими імператорами Константинополя. На кінній печатці, яку вживали імператори Генрих I Фландрський (1206—1226)⁵⁵ та Роберт де Куртене (1221—1228), зображено щит, усіяний хрестами в колах⁵⁶.

На печатці титулярного імператора (1273—1283) Філіпа де Куртене 1280—1283 рр. герб на оберненому вбік рицарському щиті й накидці коня такий: хрест у супроводі чотирьох хрестиків у колах, навколо кожного з яких чотири менших хрестики⁵⁷.

На його давнішій печатці, 1263 р., готичний гербовий щит займає ціле її поле⁵⁸.

У гербовниках другої половини XIII ст. фігурує цей же герб із золотими фігурами та червоним полем.

Приміром, у згаданому вже Війнбергенському гербовнику («l'empereur de Constantinoble»)⁵⁹ або у Волфордському («Walford Roll») 1273 р. («l'empereur de Constantinople»)⁶⁰.

ЗМІСТ

Передмова	5
I. MANIFESTUM NON EGRET PROBATIONE?	10
II. ПИТАННЯ БЕЗ ВІДПОВІДЕЙ	27
III. НЕЗАУВАЖЕНЕ ДЖЕРЕЛО. ОСОБОВІ ТА РОДОВІ ГЕРБИ НА ВІЗАНТІЙСЬКИХ ПЕЧАТКАХ	39
IV. РОДОВІ ГЕРБИ «ЦІСАРСЬКИХ» ДИНАСТІЙ	93
V. УРЯДОВІ ГЕРБИ РОМЕЇВ	124
VI. БАЛКАНСЬКИЙ СЮЖЕТ МАДРИДСЬКОГО СКИЛІЦИ. ПОЧАТКИ СЕРБСЬКОЇ ГЕРАЛЬДИКИ	142
VII. ГЕРБ ІМПЕРІЇ РОМЕЇВ X—XI СТ.	147
VIII. TRANSLATIO HERALDICA	166
ТАБЛИЦІ ГЕРБІВ	176
Державні герби Імперії ромеїв X—XV ст.	176
Титульні герби X ст.	176
Титульні герби XIV ст.	176
Герби ромейських держав XIII ст.	177
Герби ромейських династій X—XIII ст.	177
Герби залежних держав XII ст.	178
Герби ромейських єпархій X—XII ст.	178
Ромейські урядницькі герби X—XII ст.	178

Ромейські родові герби X—XII ст.	180
Ромейські особові герби X—XII ст.	184
Скорочення джерел	186
Література	187
Примітки	221
Іменний покажчик	283